

Διαχείριση και Ανάδειξη
Χώρων και Μνημείων

Διαχείριση και Ανάδειξη Χώρων και Μνημείων

Management and Presentation of Sites & Monuments

DIADRASIS SYNERGIES
open space for intellectual interaction

Η αρχαιολογική προστασία στην Ελλάδα και στην υπόλοιπη Ευρώπη μπροστά στις προκλήσεις των παγκοσμιοποιημένων καιρών

Facing the challenges of the globalized era: Archaeological Protection and Management in Greece and in the other European Countries

Φανή Μαλλούχου-Tufano

Π. ΚΑΘΗΓΗΤΡΙΑ ΠΟΛΥΤΕΧΝΕΙΟΥ ΚΡΗΤΗΣ,

ΑΝΑΠΛΗΡΩΤΗΣ ΠΡΟΕΔΡΟΣ ΕΠΙΤΡΟΠΗΣ ΣΥΝΤΗΡΗΣΕΩΣ ΜΝΗΜΕΙΩΝ ΑΚΡΟΠΟΛΕΩΣ

fanitufano@gmail.com

Περίληψη

Το κείμενο της ανακοίνωσης επιχειρεί να διαγράψει την πορεία του ζητήματος της προστασίας και της ανάδειξης των αρχαιολογικών χώρων και μνημείων από την πρώτη του εμφάνιση, στο μεταίχμιο του 18ου προς τον 19ο αιώνα, έως σήμερα. Ιδιαίτερο βάρος δίνεται στην παρουσίαση της μετατόπισης των σχετικών αντιλήψεων, όπως αυτή αντανακλάται στα διάφορα κανονιστικά κείμενα - συστάσεις, χάρτες, συμβάσεις- εθνικά και διεθνή. Σχολιάζεται επίσης ιδιαίτερα η επιρροή που εξασκούν, στις πρώτες δεκαετίες του 21ου αι., οι παγκοσμιοποιημένες αντιλήψεις όσον αφορά στον καθορισμό της έννοιας των μνημείων (συμπεριλαμβανομένων και των αρχαιολογικών), των αξιών που αυτά αντιπροσωπεύουν, των προσεγγίσεων, των τεχνικών και των μέσων, που διατίθενται για τη συντήρηση, την ανάδειξη και τη γενικότερη διαχείρισή τους. Μια ειδική αναφορά γίνεται στην ιστορική διαδρομή της μνημειακής προστασίας στην Ελλάδα καθώς και στα στοιχεία, τα οποία τη διαφοροποιούν από εκείνη των υπολοίπων ευρωπαϊκών κρατών. Τέλος, εκφράζεται και τονίζεται η ανάγκη επανεξέτασης και επανεκτίμησης των μοναδικών χαρακτηριστικών των μνημείων της Ευρώπης καθώς και η απορρέουσα ανάγκη διαμόρφωσης μιας πολιτικής μνημειακής προστασίας ειδικά προσαρμοσμένης σε αυτά.

Abstract

The main focus of this paper is an attempt to capture the course of the issue of protection and enhancement of archaeological sites and monuments since its emergence at the end of the 18th c. until today. Special attention is given to the evolution of relative ideas. The issue is reflected in the various regulatory texts/recommendations, charters of principles and conventions, both national and international. Particularly addressed is the impact, in the first decades of the 21st c., of globalized perceptions concerning the definition of the notion of monuments (including archaeological), the values they represent, the approaches, techniques and means available for their conservation, enhancement and management. Furthermore, special reference is made to the history of monuments' protection and management in Greece and to the particular features that distinguish it from the other European countries. Finally, the need to re-examine and re-appreciate the unique characteristics of European monuments and to re-adapt the relative protection and management policy accordingly is expressed and underlined.

Εικ.1 Η εμβληματική αποκατάσταση της Αψίδας του Τίτου στις αρχές του 19ου αιώνα. Φωτ. Xosema, 2015, https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Roma_-_Arco_de_Tito_-_001.jpg [Ανακτήθηκε στις 19 Φεβρουαρίου 2020].

Οι απαρχές της αρχαιολογικής προστασίας

Όπως είναι γνωστό η ανάγκη προστασίας, συντήρησης και εν τέλει διαχείρισης των αρχαιολογικών καταλοίπων αναφέρθηκε ήδη κατά τις πρώτες «συστηματικές» (από πλευράς συνέχειας και διάρκειας, όχι μεθόδου) ανασκαφές, που αρχίζουν στα μέσα του 18ου αιώνα στις θαμμένες κάτω από τις στάχτες και τη λάβα του Βεζουβίου πόλεις της Καμπανίας. Οι αρχαιολογικές αυτές ανακαλύψεις σε συνδυασμό και με άλλα σύγχρονα γεγονότα, όπως η ανάπτυξη της επιστήμης της ιστορίας, που επέφερε την περιοδιολόγηση του παρελθόντος και την αποστασιοποιημένη θεώρησή του καθώς και η ραγδαία αλλοίωση του ιστορικού περιβάλλοντος λόγω της Βιομηχανικής Επανάστασης, οδηγούν στην ανάδυση μιας νέας αντίληψης όσον αφορά τη θεώρηση των καταλοίπων του παρελθόντος. Πλέον αυτά θεωρούνται κοινά αγαθά, που πρέπει να προστατευτούν λόγω των εγγενών, πανανθρώπινων, αξιών που αυτά φέρουν και οι οποίες θα πρέπει να κληροδοτηθούν στους μεταγενέστερους (Μαλλούχου-Tufano 2015: 75).

Στις σχετικές επεμβάσεις, που ραγδαία εξαπλώνονται σε ολόκληρη την Ευρώπη καθόλο τον 19ο αιώνα, εκείνες της αρχαιολογικής προστασίας θα έχουν πάντα πρωτεύοντα και καθοριστικό για την εξέλιξη των αντιλήψεων ρόλο. Ενδεικτικά αναφέρονται το μεγάλο πρόγραμμα αποκατάστασης και ανάδειξης των αρχαιολογικών μνημείων της Ρώμης των τριών πρώτων δεκαετιών του 19ου αιώνα, ένα πρόγραμμα πρότυπο -με σημερινά κριτήρια- από πολλές πλευρές, που οδηγεί στην εμβληματική αποκατάσταση της Αψίδας του Τίτου, από το 1817 έως το 1824 (εικ. 1), η οποία θα αποτελέσει τον οδηγό ανάλογων επεμβάσεων σε αρχαιολογικά μνημεία καθόλο τον αιώνα (Jonsson 1986). Επίσης, το πρωτοποριακό πρόγραμμα διαμόρφωσης Μνημειακής Ζώνης και Αρχαιολογικού Περιπάτου -προδρόμου των σημερινών αρχαιολογικών πάρκων- πάλι στη Ρώμη, το 1887, το οποίο θα δώσει το έναυσμα για τη συστηματική -από πλευράς μεθόδου αυτή τη φορά- ανασκαφή (από το 1898 έως το 1925) του Forum Romanum και του Παλατινού Λόφου. Στο πλαίσιο αυτών των επεμβάσεων ο ανασκαφέας Giacomo Boni, φορέας των αναζητήσεων για τη διαφύλαξη της υλικής αυθεντικότητας των μνημείων του Anti-Restoration Movement, που πλέον έχει εξαπλωθεί σε ολόκληρη την Ευρώπη, θα διερευνήσει και θα εφαρμόσει νέα, τεχνολογικά προηγμένα, υλικά για τη συντήρηση των αρχαιοτήτων που έρχονται στο φως, ενώ παράλληλα θα ασχοληθεί και με την ανάδειξή τους, με τη βοήθεια μελετημένης προς τούτο χλωρίδας (Boni 1913).

Τα πρώτα διεθνή κανονιστικά κείμενα¹

Ο Χάρτης των Αθηνών του 1931, το πρώτο πανευρωπαϊκό κανονιστικό κείμενο για την αποκατάσταση των μνημείων, θα ασχοληθεί ιδιαίτερα με την αρχαιολογική προστασία. Η συντήρηση και η αναστήλωση -ένας πρωτοεμφανιζόμενος όρος- των αρχαίων ερειπίων προκρίνονται έναντι άλλων επεμβάσεων (άρθρο VI), η διαφύλαξη του αμέσου περιβάλλοντος των μνημείων και η διαμόρφωση αρχαιολογικών χώρων επιτάσσονται (άρθρο III), ενώ για την επίτευξη των ως άνω στόχων υιοθετείται η σύγχρονη τεχνολογία (άρθρο IV). Πραγματικά, καθόλο τον Μεσοπόλεμο, η χρήση πρασίνου και οπλισμένου σκυροδέματος θα αποτελέσουν τα επικρατέστερα μέσα διαμόρφωσης και ανάδειξης των αρχαιολογικών χώρων και

¹ Για τα διεθνή κανονιστικά κείμενα, βλ. ιστότοπους www.unesco.org, www.icomos.org και www.coe.int.

μνημείων. Και πάλι η Ιταλία πρωτοπορεί με επεμβάσεις, που είτε άμεσα προσδένονται προς το νέο κοινωνικό φαινόμενο που έχει πλέον αναδυθεί, εκείνο του μαζικού τουρισμού [χαρακτηριστικά σχετικά παραδείγματα αποτελούν οι εκτεταμένες επεμβάσεις διαμόρφωσης των αρχαίων πόλεων της Πομπηίας, της Ηράκλειας (Ercolano) αλλά και της Όστιας, που αποσκοπούν στο να καταστήσουν τα ερείπιά τους πιο φιλικά, κατανοητά και αναγνωρίσιμα στους επισκέπτες τους, που πλέον μαζικά αρχίζουν να τα προσεγγίζουν (Camardo & Notomista 2017; Osama & Picone 2018; Marino 1982: 142-150; Calza 1929-1930)], είτε τίθενται στην υπηρεσία στήριξης ιδεολογικών αξιώσεων πρόσδεσης του σύγχρονου φασιστικού καθεστώτος με το αρχαίο ρωμαϊκό κλέος και μεγαλείο.²

Στην ίδια κατεύθυνση κινείται μεταπολεμικά και ο Χάρτης της Βενετίας του 1964, το πρώτο διεθνές κανονιστικό κείμενο αποκατάστασης μνημείων και τόπων. Το άρθρο 15 αναφέρεται στην αρχαιολογική αποκατάσταση, επιτάσσοντας την τελική διευθέτηση του αρχαιολογικού σκάμματος με επεμβάσεις συντήρησης, στερέωσης και προστασίας, υπογραμμίζοντας την ανάγκη επαύξησης της αναγνωσιμότητας των μνημείων, καταδικάζοντας ρητά την ανακατασκευή των αρχαίων ερειπίων και θεωρώντας την αναστήλωση ως την κατεξοχήν πρόσφορη για αρχαία μνημεία επέμβαση. Σε εφαρμογή των ως άνω επιταγών, στις τρεις πρώτες δεκαετίες μετά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο τα επικρατέστερα μέσα και τρόποι προστασίας και ανάδειξης των αρχαιολογικών χώρων και μνημείων αποτελούν οι επεμβάσεις αναστήλωσης, η χρήση υλικών προηγμένης τεχνολογίας (ιδιαίτερα του οπλισμένου σκυροδέματος και του ανοξείδωτου χάλυβα), τα οποία συνήθως, για αισθητικούς λόγους, αποκρύπτονται στο εσωτερικό των μνημείων, η χρήση των τελευταίων προϊόντων της χημικής βιομηχανίας για τη συντήρηση και την προληπτική προστασία της επιφάνειας των μνημείων, η διδακτική μεθερμηνευση των αρχαιολογικών ερειπίων με συμβατικά μέσα, όπως έντυποι οδηγοί, ξεναγοί, προπλάσματα, επεξηγηματικές πινακίδες. Και πάλι αυτή την περίοδο οι επεμβάσεις διαμόρφωσης και ανάδειξης αρχαιολογικών χώρων και μνημείων προσδένονται στενά με την κυρίαρχη πλέον βιομηχανία του μαζικού τουρισμού (Μαλλούχου-Tufano 2015: 338-342).

² Ενδεικτικά σχετικά παραδείγματα αποτελούν οι εκτεταμένες ανακτήσεις αρχαιολογικών μνημείων στο ιστορικό κέντρο της Ρώμης ή και στις υπερπόντιες κτήσεις της Ιταλίας στην Κυρηναϊκή και Πτολεμαΐδα καθώς και στα Δωδεκάνησα (Manacorda & Tamassia 1985; Pallottino 1994; Ceschi 1970: 115-134; Livadiotti & Rocco 1996).

Η εξέλιξη των αντιλήψεων στο μεταίχμιο του 20ου προς τον 21ο αιώνα

Η πρώτη πραγματικά τομή όσον αφορά στην εξέλιξη των αντιλήψεων της μνημειακής προστασίας, και κατ' επέκταση και της αρχαιολογικής προστασίας, επέρχεται στο τελευταίο τέταρτο του 20ου αιώνα, κατά την εφαρμογή της Σύμβασης για την Παγκόσμια Πολιτιστική και Φυσική Κληρονομιά της UNESCO (United Nation Educational and Scientific Organization) του 1972. Πρόκειται για ένα εξαιρετικά σημαντικό διεθνές κανονιστικό κείμενο, που επιφέρει την παγκοσμιοποίηση του ζητήματος και συντελεί καθοριστικά στη συνάντηση, στον διάλογο και τελικά στην ώσμωση προσεγγίσεων και αντιλήψεων όσον αφορά τη θεώρηση και μεταχείριση των καταλοίπων του παρελθόντος τελείως διαφορετικών κόσμων: εκείνου με ευρωπαϊκές καταβολές (που ανάγονται δηλαδή σε ένα ιστορικό δομημένο, πολεοδομημένο και τεχνολογικά προηγμένο περιβάλλον και σε ένα καλλιεργημένο φυσικό τοπίο) και εκείνου με καταβολές ιθαγενών πολιτισμών, χαρακτηριζόμενου από συνειρμικές, συγκινησιακές και τελετουργικές προσεγγίσεις μνημείων, κατά το πλείστον της φύσης. Ως αποτέλεσμα, κατά τις διαδικασίες εφαρμογής της Σύμβασης, παρατηρείται μια σταδιακή μετακίνηση των αντιλήψεων σε σχέση με το αντικείμενο της προστασίας, τους στόχους και τους τρόπους επίτευξής της. Στο πλαίσιο αυτό το αντικείμενο προστασίας σταδιακά διευρύνεται από το μεμονωμένο μνημείο της τέχνης και της ιστορίας στα σύνολα, στα πολιτιστικά αγαθά, σε νέες κατηγορίες μνημείων, όπως τα πολιτιστικά τοπία, τους πολιτιστικούς δρόμους, τους τόπους με πολιτισμική σημασία, όπου το ανθρωπογενές, το φυσικό και το πνευματικό άρρηκτα συντίθενται, τέλος, στην ευρύτατη πολιτιστική κληρονομιά, δομημένη και άυλη.

Ανάλογες εννοιολογικές διευρύνσεις παρουσιάζονται και όσον αφορά το αντικείμενο της αρχαιολογικής προστασίας. Στον Χάρτη του ICOMOS (International Council of Monuments and Sites) για την Προστασία και τη Διαχείριση της Αρχαιολογικής Κληρονομιάς, του 1990, αυτή περιλαμβάνει «όλα τα κατάλοιπα της ανθρώπινης ύπαρξης, δηλαδή θέσεις που σχετίζονται με όλες τις εκδηλώσεις της ανθρώπινης δραστηριότητας...» καθώς και το κινητό πολιτιστικό υλικό, που σχετίζεται με αυτά (άρθρο 1), ενώ στην αναθεωρημένη Ευρωπαϊκή Σύμβαση για την Προστασία της Αρχαιολογικής Κληρονομιάς, του 1992, θεωρούνται ως στοιχεία της αρχαιολογικής

κληρονομιάς «όλα τα λείψανα και αντικείμενα καθώς και άλλο ίχνος ανθρώπινης υπάρξεως από το παρελθόν, των οποίων η προστασία επιτρέπει την ανάπλαση της ιστορίας του ανθρώπου και της σχέσεώς του με το φυσικό περιβάλλον» (άρθρο 1). Παράλληλα παγιωμένοι στόχοι της προστασίας, όπως λ.χ. η διαφύλαξη της αυθεντικότητας των μνημείων, ανακαθορίζονται και «σχετικοποιούνται», αφού πλέον η αυθεντικότητα και η διαφύλαξή της προσδένονται στενά στο πολιτισμικό πλαίσιο, στο οποίο ανήκει, κατά περίπτωση, το υπό προστασία μνημείο (Διακήρυξη της Nara περί Αυθεντικότητας, του 1994). Τέλος, παρόμοια διεύρυνση παρατηρείται και στα μέσα επίτευξης της προστασίας, τα οποία πλέον μεταλλάσσονται από τις μεμονωμένες επεμβάσεις συντήρησης, στερέωσης, αποκατάστασης και αναστήλωσης στις ολιστικές και δυναμικές προσεγγίσεις της ολοκληρωμένης προστασίας και διαχείρισης της πολιτιστικής -και στην προκείμενη περίπτωση της αρχαιολογικής- κληρονομιάς.

Εξίσου διευρυμένο είναι και το σύνολο των αξιών που πλέον αναγνωρίζεται στα διευρυμένα εννοιολογικά αρχαιολογικά μνημεία. Τώρα στις αυτονόητες επιστημονικές, ιστορικές και αισθητικές αξίες προστίθενται αξίες ψυχολογικές και κοινωνικές, μορφωτικές, χρηστικές και οικονομικές. Τέλος, τα αρχαιολογικά πολιτιστικά αγαθά αντιμετωπίζονται και ως πλουτοπαραγωγικοί, οικονομικοί, αναπτυξιακοί πόροι προς όφελος των τοπικών κοινωνιών, της ευρύτερης οικονομίας των εθνικών κρατών αλλά και αυτών των ίδιων των μνημείων με την αυτοχρηματοδότηση των έργων συντήρησης και ανάδειξής τους.

Καθώς η κοινωνική και η οικονομική παράμετρος της αρχαιολογικής πολιτιστικής κληρονομιάς έχουν αποκτήσει μεγάλη σημασία ένας νέος αρχαιολογικός κλάδος αναπτύσσεται στη δύση του 20ου αιώνα, η Δημόσια Αρχαιολογία, που κύριο στόχο έχει την προσέγγιση της επιστήμης της αρχαιολογίας με την κοινωνία των πολιτών σε μια αμφίδρομη σχέση (Moshenska 2017). Παράλληλα, ιδιαίτερο βάρος προσδίδεται, κατά τις διαδικασίες διαχείρισης και προστασίας των αρχαιολογικών καταλοίπων, σε έργα διαμόρφωσης και, κυρίως, ανάδειξης των αρχαιολογικών χώρων και μνημείων. Πρόκειται για ένα ευρύτερο πλέγμα εργασιών και ενεργειών, που αποσκοπεί στο να εξασφαλίσει κατά τρόπο σύμμετρο και ισόρροπο τη φυσική συντήρηση και προστασία των μνημειακών καταλοίπων, την ανάδειξη των εγγενών άυλων αξιών τους, την επαύξηση της εκπαιδευτικής, κοινωνικής τους εμβέλειας και επιρροής, τη βελτίωση

της οικονομικής τους απόδοσης. Τα μέσα που χρησιμοποιούνται, ιδιαίτερα όσον αφορά την κοινωνική μεθερμηνεία και επικοινωνία των μνημείων, είναι πολλά και ποικίλα, κυμαινόμενα από τις συνήθειες, συμβατικές μεθόδους έως τις πλέον σύγχρονες ψηφιακές. Στο πλαίσιο αυτό, υπό την επιρροή των παγκοσμιοποιημένων πλέον αντιλήψεων και κατά παράβαση της σχετικής ρητής απαγόρευσης του Χάρτη της Βενετίας, πραγματοποιούνται ακόμη και επεμβάσεις ανακατασκευής αρχαιολογικών μνημείων. Οι ανακατασκευές των αρχαιολογικών μνημείων, κατά χώραν ή σε παρακείμενη των αρχαίων λειψάνων θέση, πραγματοποιούνται είτε στο πλαίσιο πειραματικών αρχαιολογικών ερευνών και εφαρμογών, είτε για λόγους διδακτικής, εκπαιδευτικής μεθερμηνείας, είτε για λόγους κοινωνικής μεθερμηνείας του αρχαιολογικού αντικειμένου, είτε για λόγους οικονομικής αναζωογόνησης της τοπικής κοινωνίας, με την κατασκευή ενός αρχαιολογικού πόλου έλξης επισκεπτών -είναι η περίπτωση των πολύ γνωστών και διαδεδομένων «ανακατασκευασμένων αρχαιολογικών πάρκων», όπως λ.χ. του Xanten ή του Carnuntum- είτε εξασφάλισης οικονομικής αυτονομίας όσον αφορά τις δαπάνες έρευνας και συντήρησης των ίδιων των μνημείων (Stone & Planel 1999). Παράλληλα βέβαια συναντώνται και ανακατασκευές μνημείων ή και δημιουργία θεματικών «αρχαιολογικών» ή «ιστορικών» πάρκων για λόγους καθαρά εμπορικής/οικονομικής εκμετάλλευσης, διαμέσου της ικανοποίησης αξιώσεων κατανάλωσης και εμπειριοκρατικής-αισθησιαρχικής βίωσης των αρχαιολογικών πολιτιστικών «προϊόντων» εκ μέρους ευρύτερων κοινωνικών ομάδων, εθισμένων σε εικονιστικές και εικονικές πραγματικότητες και περιβάλλοντα.

Στις δύο πρώτες δεκαετίες του 21ου αιώνα οι ως άνω τάσεις περαιτέρω εξελίσσονται, εμβαθύνονται και εμπλουτίζονται. Καθρέφτες αυτής της εξέλιξης είναι και πάλι τα διεθνή κανονιστικά κείμενα, τόσο εκείνα των γνωστών διεθνών οργανισμών (UNESCO, ICOMOS, Συμβουλίου της Ευρώπης) όσο και αυτά που πλέον εκδίδονται από τις υπηρεσίες της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Βασικά στοιχεία στα ως άνω κείμενα αποτελούν η σύζευξη της πολιτιστικής/ανθρωπογενούς κληρονομιάς (ανάμεσά τους και της αρχαιολογικής) με τη φυσική και η μεταξύ τους τήξη και εξομοίωση όσον αφορά τους στόχους και τις μεθόδους προστασίας. Επίσης η πρόσδεση της ενοποιημένης πλέον πολιτιστικής κληρονομιάς με κοινωνικά, οικονομικά αλλά και οικολογικά *desiderata*, περί δίκαιης και συνεκτικής κοινωνίας, περιβαλλοντικής αναβάθμισης και

βελτίωσης της ποιότητας ζωής των πολιτών, αντιμετώπισης φυσικών καταστροφών ή και της κλιματικής αλλαγής.³

Ανάμεσα στα κανονιστικά κείμενα των αρχών του 21ου αιώνα ιδιαίτερη βαρύτητα έχει η Σύμβαση του Faro για τη Σημασία της πολιτιστικής κληρονομιάς για την Κοινωνία, του Συμβουλίου της Ευρώπης, του 2005 (τέθηκε σε ισχύ το 2011). Στη Σύμβαση τα πάντα ανατρέπονται: το κέντρο βάρους της θεώρησης και της προστασίας της πολιτιστικής κληρονομιάς (και κατ' επέκταση και της αρχαιολογικής) μεταφέρεται από τα μνημεία και το φυσικό περιβάλλον στον άνθρωπο, σε ατομικό ή σε συλλογικό επίπεδο (κοινωνία των πολιτών, τοπικές κοινότητες). Στη σύμβαση διακηρύσσεται ότι η επιλογή, βίωση και χρήση της πολιτιστικής κληρονομιάς αποτελεί αναφαίρετο ανθρώπινο δικαίωμα, που πηγάζει από την οικουμενική σύμβαση του ΟΗΕ για τα ανθρώπινα δικαιώματα, όπως άλλωστε και η ευθύνη για τη διαφύλαξή της αλλά και για την εξασφάλιση της δυνατότητας πρόσβασης σε αυτήν σε όσο το δυνατόν μεγαλύτερο μέρος της κοινωνίας. Η ευρωπαϊκή πολιτιστική κληρονομιά (περιλαμβανομένης και της αρχαιολογικής), με τη σε βάθος διαστρωμάτωση και την ιδιαίτερα πλούσια ποικιλομορφία που την χαρακτηρίζουν, μπορεί να ταυτιστεί με όλες τις ομάδες του ανθρώπινου μωσαϊκού της ευρωπαϊκής κοινωνίας και να καταστεί μοχλός διαμόρφωσης ταυτότητας, κοινωνικής ένταξης και ενσωμάτωσης, κοινωνικής συμφιλίωσης, ειρηνικής συμβίωσης και μορφωτικής και οικονομικής ανάπτυξης. Ανατροπές παρατηρούνται και όσον αφορά και τις διαδικασίες σχεδιασμού της προστασίας και της διαχείρισής της.

Κατ' αρχάς επιτάσσεται η ενεργή και ισότιμη συμμετοχή των πολιτών σε όλες τις φάσεις τους - από την τεκμηρίωση και την αξιολόγηση των μνημείων (ανάμεσά τους και των αρχαιολογικών) έως τη διαμόρφωση του σχεδίου διάσωσης και την παρακολούθηση της εφαρμογής του, ενώ οι τελικές αποφάσεις προκειμένου για επεμβάσεις προστασίας επιτάσσεται να ληφθούν με πρωταρχικό γνώμονα τις κατά περίπτωση κοινωνικές ανάγκες και επιλογές. Οι φορείς προστασίας και διαχείρισης πολλαπλασιάζονται - αυτοί επιτάσσεται να αποτελούνται εκτός από τις δημόσιες εξειδικευμένες υπηρεσίες

³ *Cultural Heritage counts for Europe (2015)* Διαθέσιμο στη σελίδα: www.encatc.org/cultural-heritagecountsforeurope. *Getting Cultural Heritage to work for Europe (2015)* Διαθέσιμο στη σελίδα: www.bookshop.europa.eu/en/getting-cultural-heritage-to-work-for-europe-pbK10115128. [Ανακτήθηκε στις 19 Φεβρουαρίου 2020].

και από ομάδες πολιτών σε εθελοντική βάση (ο εθελοντισμός ενθαρρύνεται ιδιαιτέρως) ή και από μη κρατικά/κυβερνητικά σχήματα καθώς και από εκπροσώπους του ιδιωτικού τομέα, ιδιαίτερα εκείνους που έχουν έννομο συμφέρον προκειμένου για επεμβάσεις στο διευρυμένο και ενιαίο πλέον πολιτιστικό περιβάλλον, όπως επενδυτές, ειδικούς οικονομικών και χωρικών αναπτυξιακών προγραμμάτων κλπ. Παράλληλα οι φορείς προστασίας επιτάσσεται να διαχυθούν σε όλα τα επίπεδα, εθνικό, περιφερειακό, τοπικό. Νέοι τρόποι χρηματοδότησης της μνημειακής (και της αρχαιολογικής) προστασίας αναζητούνται και προωθούνται, ιδιωτικές επενδύσεις, συμπράξεις ιδιωτικού και κρατικού τομέα, συμμετοχικές, από τη βάση, χρηματοδοτικές διαδικασίες κ.ά. Η συνέργεια όλων των πλευρών επιτάσσεται, τα πάντα πρέπει να αποφασίζονται και να εκτελούνται με βάση διαδραστικές, διεπιστημονικές, συμμετοχικές διαδικασίες.

Η Σύμβαση του Faro αποτελεί το σημαντικότερο κανονιστικό κείμενο των δύο πρώτων δεκαετιών του 21ου αι, παρόλο που δεν έχει επικυρωθεί από όλα τα κράτη-μέλη του Συμβουλίου της Ευρώπης (ανάμεσά τους και από την Ελλάδα), λόγω της καθοριστικής επιρροής που αυτή ασκεί τόσο σε θεωρητικό επίπεδο (όπως αντανακλάται σε άλλα κανονιστικά κείμενα) όσο και σε πρακτικό, λ.χ. στις αποφάσεις της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Σημαντική επιρροή ασκούν κυρίως οι καινοτόμες αντιλήψεις που αυτή εισάγει, όπως α) ο καθορισμός του αντικειμένου προστασίας -δηλαδή το τι είναι μνημείο που θα πρέπει να προστατευτεί- με βάση κοινωνιολογικές προσεγγίσεις, β) η επιταγή της άμεσης και ενεργούς εμπλοκής της κοινωνίας των πολιτών σε όλες τις φάσεις του σχεδιασμού και της υλοποίησης της προστασίας, ενίοτε και με βαρύνουσα συμβολή σε σχέση με τους εξειδικευμένους επιστημονικούς φορείς, γ) η θεώρηση, πρωτίστως, της πολιτιστικής κληρονομιάς ως βασικού εργαλείου κοινωνικής συνοχής, οικονομικής ανάπτυξης και περιβαλλοντικής θεραπείας.

Στις αρχές του 21ου αιώνα ένα πλήθος επεμβάσεων πραγματοποιούνται σε μνημεία σε ολόκληρη την Ευρώπη, από διάφορους φορείς, δημόσιους, εθνικής, περιφερειακής και τοπικής εμβέλειας, ιδιωτικούς ή μη κυβερνητικούς, κοινωνικούς, συνεταιριστικούς και συλλογικούς. Ιδιαίτερη σημασία όσον αφορά την αρχαιολογική μνημειακή κληρονομιά έχουν επεμβάσεις μεγάλης χωρικής κλίμακας και σύνθετου χαρακτήρα, όπως πολιτιστικοί δρόμοι και αρχαιολογικά πάρκα, με πολλαπλές επωφελείς

επιπτώσεις, όπως διαφύλαξη και ανάδειξη της ανθρωπογενούς και της φυσικής πολιτιστικής κληρονομιάς, αναζωογόνηση της κατά τόπους οικονομίας, πολιτισμική ευαισθητοποίηση και εκπαίδευση των κατά τόπους κοινωνιών. Μέσα σε αυτό το ιδεολογικό πλαίσιο είναι φανερό ότι οι αυστηροί κανόνες και αρχές των παλαιότερων «μνημειοκεντροβαρικών» κανονιστικών κειμένων προστασίας υποχωρούν, αφήνοντας περιθώριο για μια πιο ελεύθερη προσέγγιση όσον αφορά τις επεμβάσεις στα μνημεία, αρχαιολογικά ή μη. Κατ' ουσίαν στην Ευρώπη αυτή την περίοδο τα πάντα επιτρέπονται και τα πάντα εκτελούνται. Η ποιότητα των επεμβάσεων εξαρτάται από την ποιότητα του σχεδιασμού του έργου και από την ποιότητα της επίβλεψής του, ενώ η τελική, θετική ή αρνητική, αποδοχή του εν πολλοίς εξαρτάται από τις ικανότητες του υπεύθυνου της επέμβασης να την υποστηρίξει θεωρητικά αλλά και να την επικοινωνήσει.

Η περίπτωση της Ελλάδας

Μέσα σε αυτό το σύγχρονο ευρωπαϊκό πλαίσιο της μνημειακής προστασίας η Ελλάδα, όπως και σε άλλα ζητήματα, αποτελεί μια ιδιαίτερη περίπτωση. Χώρα με τεράστιο μνημειακό -και ιδιαίτερα αρχαιολογικό- πλούτο, που χαρακτηρίζεται από μακραίωνη ιστορική διαστρωμάτωση, ιδιαίτερα μεγάλη και ποιοτική κατασκευαστική, μορφολογική και τυπολογική ποικιλία και από υλικά μνημειακά κατάλοιπα που σώζονται σε μεγάλο σε έκταση και ύψος βαθμό, το ελληνικό κράτος έχει να επιδείξει μια συνεχή και έντονη παρουσία όσον αφορά στην αρχαιολογική προστασία από την ίδρυσή του έως τις μέρες μας.

Όπως είναι γνωστό, η μνημειακή προστασία στην Ελλάδα διαρθρώνεται σε τρεις περιόδους. Η πρώτη εκτείνεται από την ίδρυση του νεοελληνικού κράτους στις αρχές του 19ου αιώνα έως τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο. Η δεύτερη καλύπτει τη μεταπολεμική περίοδο έως τη Δικτατορία του 1967, ενώ η τρίτη αρχίζει στη Μεταπολίτευση, το 1974, και συνεχίζεται έως τις μέρες μας. Η πρώτη περίοδος, υποστηρικτική των προσπαθειών διαμόρφωσης εθνικής ταυτότητας, προσδίδει βάρος αποκλειστικά στη διάσωση και ανάδειξη της κλασικής αρχαιολογικής κληρονομιάς, και ιδιαίτερα των «εθνικών» μνημείων της Ακρόπολης. Μέσα σε αυτό το πλαίσιο το έργο του Νικολάου Μπαλάνου στην Ακρόπολη, στο μεταίχμιο του 19ου προς τον 20ο αιώνα και έως τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, κυριαρχεί στην περίοδο. Πρόκειται για επεμβάσεις μεγάλης κλίμακας,

που εκτείνονται σε όλα τα μνημεία του Βράχου, πετυχημένες από πλευράς ανάδειξης των καλλιτεχνικών και περιβαλλοντικών αξιών των μνημείων και αντιπροσωπευτικές της τεχνολογίας της εποχής της εκτέλεσής τους (ασχέτως της κακής εφαρμογής της). Πρόκειται για επεμβάσεις που θα διαμορφώσουν τη γνωστή και διαδεδομένη σε ολόκληρη την οικουμενική εικόνα του μνημειακού συνόλου της Ακρόπολης, οι οποίες θα ασκήσουν επιρροή στις σύγχρονες τους εργασίες μνημειακής αποκατάστασης στην Ελλάδα αλλά και στο εξωτερικό (Μαλλούχου-Tufano 2008).

Στη δεύτερη περίοδο της μνημειακής αποκατάστασης στην Ελλάδα κυριαρχεί το έργο του Αναστασίου Ορλάνδου και της Υπηρεσίας Αναστηλώσεως Αρχαίων και Ιστορικών Μνημείων (ΥΠΑΝ) του Υπουργείου Εθνικής Παιδείας και Θρησκευμάτων. Πρόκειται για ένα έργο τεράστιο σε όγκο, ποικιλία και κλίμακα, εκτεινόμενο σε ολόκληρη την ελληνική επικράτεια και σε μνημεία όλων των περιόδων, αρχαία, βυζαντινά, μεταβυζαντινά, το οποίο διαμορφώνει το αρχαιολογικό τοπίο της χώρας, επηρεάζοντάς το έως τις μέρες μας, ενώ συνδέεται άμεσα και άρρηκτα με τις προσπάθειες ανασυγκρότησης του κατεστραμμένου κράτους μετά τον Πόλεμο και ιδιαίτερα με τις προσπάθειες δημιουργίας μιας μόνιμης και οικονομικά αποδοτικής και παραγωγικής τουριστικής υποδομής.

Στην τρίτη περίοδο τα πάντα αλλάζουν. Η Ελλάδα εξέρχεται από την επταετή απομόνωση της Απριλιανής Δικτατορίας και αρχίζει να μετέχει ενεργά στα ευρωπαϊκά και διεθνή δρώμενα. Η προστασία του πολιτιστικού περιβάλλοντος (ανθρωπογενούς και φυσικού) επιτάσσεται, για πρώτη φορά, από το νέο Σύνταγμα της χώρας, το 1974. Το νομοθετικό πλαίσιο της μνημειακής προστασίας ενδυναμώνεται και αλλάζει, ακολουθώντας τις σύγχρονες διεθνείς τάσεις, προκειμένου να περιλάβει την προστασία και των νεώτερων μνημείων, κινητών και ιστάμενων, της άυλης πολιτιστικής κληρονομιάς, των ιστορικών πυρήνων πόλεων, των παραδοσιακών οικισμών. Αρχίζουν οι πρώτες συστηματικές προσπάθειες ευρετηρίασης του μνημειακού πλούτου της επικράτειας, που παραμένουν όμως ανολοκλήρωτες, καθώς και ειδικά πανεπιστημιακά προγράμματα μεταπτυχιακών σπουδών. Αρχίζουν επίσης συστηματικές προσπάθειες ευαισθητοποίησης και εκπαίδευσης του κοινού και των νέων γύρω από η σημασία της πολιτιστικής κληρονομιάς και της ανάγκης διάσωσής της για τις μελλοντικές γενεές με την εκπόνηση εκπαιδευτικών προγραμμάτων στα μουσεία

και στους αρχαιολογικούς χώρους, με διοργάνωση εκθέσεων, συνεδρίων, με εκδόσεις και άλλες συναφείς δραστηριότητες. Τέλος, την περίοδο της Μεταπολίτευσης επέρχεται και κάποια διεύρυνση των αρμόδιων φορέων προστασίας. Παράλληλα με το Υπουργείο Πολιτισμού και Αθλητισμού (ΥΠΠΟΑ), που παραμένει πάντα ο κύριος φορέας μνημειακής προστασίας, αρχίζει να δραστηριοποιούνται, όσον αφορά την προστασία των ιστορικών συνόλων, των τοπίων ιδιαίτερου φυσικού κάλλους ή και νεώτερων μνημείων το Υπουργείο Περιβάλλοντος, το Κέντρο Διαφυλάξεως της Αγιορείτικης Κληρονομιάς (ΚΕΔΑΚ), υπεύθυνο για την προστασία των ιστάμενων μνημείων και των κινητών πολιτιστικών αγαθών του Αγίου Όρους, μη κυβερνητικές οργανώσεις, κυρίως σε ζητήματα ευαισθητοποίησης κοινού και δημόσιων παρεμβάσεων προς όφελος των μνημείων, ακόμη και ο ιδιωτικός τομέας με την εκπόνηση μελετών και την εκτέλεση έργων, υπό τον έλεγχο των αρμόδιων κρατικών υπηρεσιών, αρχικά σε νεώτερα μνημεία, στη συνέχεια και σε μνημεία παλαιότερων εποχών (Μπούρας, Τουρνικιώτης & Φιλιππίδης 2010).

Κύριο γνώρισμα της μεταπολιτευτικής περιόδου, ιδιαίτερα από τα μέσα της δεκαετίας του 1980 έως το ξέσπασμα της οικονομικής κρίσης το 2010, είναι η διάθεση, κυρίως από ευρωπαϊκούς κοινοτικούς πόρους, πρωτόγνωρων για τα ελληνικά δεδομένα κονδυλίων για έργα μνημειακής προστασίας. Θα ακολουθήσει η ανάπτυξη μιας μεγάλης πολυσχιδούς δραστηριότητας, που θα περιλάβει τη διενέργεια μεγάλου αριθμού επεμβάσεων σε μεμονωμένα μνημεία όλων των περιόδων και σε ευρύτερους αρχαιολογικούς χώρους, αλλά και στα ιστορικά κέντρα πόλεων και παραδοσιακούς οικισμούς καθώς και σε μουσεία για την προστασία της κινητής πολιτιστικής κληρονομιάς.

Ανάμεσα στις ως άνω επεμβάσεις, οι αναστηλωτικές εργασίες που από το 1975 έως σήμερα εκτελούνται συνεχώς στην Ακρόπολη (εικ. 2), με την εποπτεία και ευθύνη μιας διεπιστημονικής επιτροπής ειδικών, της Επιτροπής Συντηρήσεως Μνημείων Ακροπόλεως (ΕΣΜΑ), σφραγίζουν την περίοδο. Οι διαδικασίες, οι θεωρητικές αρχές, τα υλικά, οι τεχνικές και οι τρόποι που θεσπίζει η Επιτροπή Ακροπόλεως στις επεμβάσεις της ασκούν τεράστια επίδραση στα υπόλοιπα έργα κατά τη Μεταπολίτευση και διαμορφώνουν τη σύγχρονη ελληνική «Σχολή» της αποκατάστασης των αρχαίων μνημείων, πρότυπη από πολλές πλευρές διεθνώς (www.ysma.gr). Τα επόμενα χρόνια κατά το πρότυπο της ΕΣΜΑ και του Τεχνικού Γραφείου Ακροπόλεως συστήνονται, στο πλαίσιο του ΥΠΠΟΑ, διεπιστημονικές επιτροπές

Εικ.2. Η αναστήλωση των μνημείων της Ακρόπολης από το 1975 κ.εξ. αντιπροσωπεύει τη σύγχρονη ελληνική «σχολή» αποκατάστασης αρχαίων μνημείων. Φωτ. Φ.Μαλλούχου-Tufano, 2016.

και τεχνικά γραφεία σε ολόκληρη την επικράτεια, και διενεργούνται, δια της μεθόδου της αυτεπιστασίας, επεμβάσεις συντήρησης, αποκατάστασης αλλά και ευρύτερης διαμόρφωσης και ανάδειξης σε ένα μεγάλο αριθμό μνημείων και αρχαιολογικών χώρων, που αλλάζουν ριζικά και διαμορφώνουν το αρχαιολογικό τοπίο της σημερινής Ελλάδας (εικ. 3).

Σε αντίθεση προς άλλες ευρωπαϊκές χώρες, στην Ελλάδα, στις αρχές του 21ου αιώνα, η μνημειακή προστασία και διαχείριση εξακολουθεί να ασκείται στο πλαίσιο της κεντρικής δημόσιας διοίκησης, με μικρή συμμετοχή της Περιφερειακής και Τοπικής Αυτοδιοίκησης και με ακόμη μικρότερη της κοινωνίας των πολιτών ή του ιδιωτικού τομέα (στην Ελλάδα η Δημόσια Αρχαιολογία μόλις πρόσφατα έχει αρχίσει να κάνει τα πρώτα βήματά της). Η διαφοροποίηση αυτή της ελληνικής πραγματικότητας οφείλεται καταρχάς στην κυρίαρχη θέση στο πεδίο της μνημειακής προστασίας και διαχείρισης της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας του ΥΠΠΟΑ, μιας από τις αρχαιότερες υπηρεσίες του νεοελληνικού κράτους με μεγάλο επιστημονικό και ηθικό κύρος. Η πρωτεύουσα μάλιστα θέση της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας ενισχύεται και από την έλλειψη εξειδικευμένου, έστω και στοιχειωδώς, προσωπικού

Εικ.3. Ο προϊστορικός οικισμός του Σκάρκου στην Ιο μετά τις εργασίες ανάδειξης. Μεγάλο Βραβείο της Ευρωπαϊκής Ένωσης για την Προστασία της πολιτιστικής κληρονομιάς, του 2008. Φωτ. Φ.Μαλλούχου-Tufano, 2009.

στους υπόλοιπους τομείς της διοίκησης, ιδιαίτερα της Τοπικής Αυτοδιοίκησης. Κατά δεύτερο λόγο, στα ιδιόμορφα αισθήματα που οι νεοέλληνες τρέφουν για την πολιτιστική κληρονομιά του τόπου τους, αισθήματα συνήθως αδιαφορίας, συχνά και δυσφορίας -ιδιαίτερα όταν τα μνημεία έρχονται σε αντιπαράθεση με ιδιοκτησιακά τους δικαιώματα και με απορρέουσες δυνατότητες οικονομικής εκμετάλλευσης της περιουσίας τους- αλλά ταυτόχρονα και αποστασιοποιημένου δέους, που φθάνει στα όρια του θρησκευτικού σεβασμού και λατρείας προς λείψανα του παρελθόντος, που θεωρούνται οι γενεσιουργές αιτίες και τα διηνεκή στηρίγματα του εθνικού παρόντος. Στο πλαίσιο αυτό κάθε ανάμειξη τρίτου -και ιδιαίτερα του ιδιωτικού τομέα- δαιμονοποιείται, ενώ κάθε απόπειρα αντιμετώπισης της μνημειακής κληρονομιάς ως μιας εν δυνάμει πηγής βιώσιμης κοινωνικής και οικονομικής ανάπτυξης εκλαμβάνεται ως ιεροσυλία και βεβήλωση των εθνικών ιερών και οσίων. Είναι ιδιαίτερα λυπηρό που η σκληρά δοκιμαζόμενη στις αρχές του νέου αιώνα Ελλάδα στερείται έτσι εν δυνάμει πλουτοπαραγωγικούς πόρους, κυρίως όμως παιδευτικούς και κοινωνικούς, που θα μπορούσαν να συμβάλλουν καθοριστικά στη διαμόρφωση προτύπων και στην ανάκτηση αξιών, που τόσο έχει ανάγκη η κλυδωνιζόμενη κοινωνία της.

Τα όρια αυτής της πραγματικότητας, οι ελλείψεις της, τα μειονεκτήματα αλλά και τα πλεονεκτήματά της, αναφάνηκαν, κατά τρόπο ενίοτε θορυβώδη, στη διάρκεια της πολλαπλής κρίσης, που διέρχεται η Ελλάδα τα τελευταία δέκα χρόνια. Η έλλειψη αρχαιολογικού κτηματολογίου και η καθυστέρηση της θεσμοθέτησης και εφαρμογής ρυθμιστικών και χωροταξικών σχεδίων σε ολόκληρη την επικράτεια παρεμποδίζουν την εφαρμογή προσεγγίσεων ολοκληρωμένης προστασίας και διαχείρισης (παρόλο που η Ελλάδα έχει προσυπογράψει τις σχετικές διεθνείς συμβάσεις που τις επιβάλλουν) και επιφέρουν πολλές φορές καθυστερήσεις στις αναγκαίες, ιδιαίτερα σε αυτούς τους καιρούς, αναπτυξιακές χωρικές επενδύσεις. Από την άλλη η Αρχαιολογική Υπηρεσία με τις ισχυρές θεσμικές αρμοδιότητες που διαθέτει διαφύλαξε σε πλείστες περιπτώσεις το μνημειακό και φυσικό περιβάλλον της χώρας από επενδυτικές προθέσεις και σχέδια αμφιβόλου ποιότητας και αμιγώς κερδοσκοπικού χαρακτήρα. Η αποψίλωση της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας, στη διάρκεια της κρίσης, από οικονομικούς και ανθρώπινους πόρους και η δυσκαμψία της στη συνεργασία με την Τοπική Αυτοδιοίκηση, που θα μπορούσε εν δυνάμει να αναλάβει τη λειτουργία υποδειγματικά αναδεδειγμένων αρχαιολογικών χώρων και μνημείων, οδηγούν πολλές φορές στον κοινωνικό αποκλεισμό τους και κατ' επέκταση στην υποβάθμιση και εκ νέου στη φθορά τους. Τέλος, ειδικά όσον αφορά επεμβάσεις σε νεώτερα μνημεία, η μη θεσμοθέτηση ειδικών ποιοτικών κριτηρίων κατά τις αναθέσεις μελετών και έργων σε τρίτους, ή η έλλειψη μητρώου εξειδικευμένων ιδιωτών αναστηλωτών, αποκλειστικά αρμόδιων για επεμβάσεις σε μνημεία, οδηγούν πολλές φορές σε ανεξέλεγκτη δράση και σε εργασίες αμφιλεγόμενες ποιοτικά και αναντίστρεπτου χαρακτήρα. Από την άλλη βέβαια, οι «μνημειοκεντροβαρικές» αρχές, που απορρέουν από τον Χάρτη της Βενετίας και τα άλλα συναφή διεθνή κανονιστικά κείμενα, οι οποίες ακολουθούνται στις επεμβάσεις μνημειακής αποκατάστασης στην Ελλάδα, εγγυώνται για τη διαφύλαξη της υλικής ακεραιότητας και της αυθεντικότητας της μνημειακής πολιτιστικής κληρονομιάς της χώρας.

Ανάγκη αναστοχασμού όσον αφορά τις αρχές επεμβάσεων προστασίας στα μνημεία της Ευρώπης

Με βάση όσα αναπτύχθηκαν προηγουμένως προκύπτει ανάγκη αναστοχασμού όσον αφορά τις αρχές των επεμβάσεων στα μνημεία της Ευρώπης, αρχαιολογικών και άλλων, που αποσκοπούν στη διαφύλαξη της φυσικής ακεραιότητας και αυθεντικότητάς τους. Πρόκειται για ανάγκη που απορρέει από τον ιδιαίτερο δομικό χαρακτήρα τους. Όπως είναι γνωστό, η υλικότητα αποτελεί ένα κύριο -διακριτό και διακριτικό- χαρακτηριστικό των Ευρωπαϊκών μνημείων. Αποτελεί, από κοινού με τον αισθητικό και ιστορικό τους χαρακτήρα, εγγενές σκέλος της «εν δυνάμει ενότητας» των Ευρωπαϊκών μνημείων/έργων τέχνης, κατά τον Cesare Brandi, και είναι φορέας της μορφής και της δομής τους, τεκμήριο της μακραίωνης ιστορίας τους και των ιδεών πίσω από την κατασκευή τους. Η μεταχείριση της υλικότητας αποτελεί ένα στοιχείο αναφοράς των «μνημειοκεντροβαρικών» αρχών του Χάρτη της Βενετίας και των άλλων συναφών διεθνών κανονιστικών κειμένων, αντικείμενο διαφύλαξης και προστασίας. Είναι προφανές ότι, ειδικά στο πλαίσιο της υφιστάμενης παγκοσμιοποίησης, οι αρχές αυτές θα πρέπει να επανεκτιμηθούν και να ανακτηθούν, προς όφελος του δομημένου ιστορικού περιβάλλοντος της Ευρώπης και, κατ' επέκταση, της κοινωνίας των ευρωπαϊών πολιτών, που το βιώνει, σε συλλογικό και ατομικό επίπεδο.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Boni, G., 1913. Il “metodo” nelle esplorazioni archeologiche. Bollettino d’ Arte, 7, σ. 43-67.
- Calza, G., 1929-1930. Restauri di antichi edifici di Ostia. Bollettino d’ Arte, S.II, 9, σ. 291-310.
- Camardo, D., & Notomista, M., επιμ. 2017. Ercolano: 1927-1961, L’impresa archeologica di Amedeo Maiuri e l’ esperimento della città museo. Roma: “L’Erma” di Bretschneider.
- Ceschi, C., 1970. Teoria e Storia del Restauro. Roma: Mario Bulzoni editore.
- Jonsson, M., 1986. La cura dei monumenti alle origini. Stockholm: [χ.ε.].
- Livadiotti, M., & Rocco, G., επιμ. 1996. La presenza Italiana nel Dodecaneso tra il 1912 e il 1948, la ricerca archeologica, la conservazione, le scelte progettuali. Catania: Edizioni del Prisma.
- Μαλλούχου-Tufano, Φ., 2008. Η αναστήλωση των αρχαίων μνημείων στη νεώτερη Ελλάδα (1834-1939), Το έργο της Εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας και της

Αρχαιολογικής Υπηρεσίας. Βιβλιοθήκη της Εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας αρ. 176, β'. εκδ. Αθήνα: Εν Αθήναις Αρχαιολογική Εταιρεία.

Manacorda, D., & Tamassia R., 1985. Il piccone del regime. Le grandi avventure dell'archeologia, 4, Roma 1985, σ. 1426-1469.

Marino, L., 1982. Appunti sul "Restauro Archeologico". Στο C. Pietramellar & L.Marmo, επιμ. Contributi sul restauro archeologico. Firenze: [χ.ε.] σ. 139-162.

Μπούρας, Χ., Τουρνικιώτης, Π., & Φιλιππίδης, Δ., επιμ. 2010. Συντήρηση, Αναστήλωση και Αποκατάσταση Μνημείων στην Ελλάδα, 1950-2000. Αθήνα: Πολιτιστικό Ίδρυμα Ομίλου Πειραιώς.

Μαλλούχου-Τufano, Φ., 2015. Προστασία και Διαχείριση Μνημείων: Ιστορικές και θεωρητικές Προσεγγίσεις. [ηλεκτρ. βιβλ.]. Αθήνα. Διαθέσιμο στη σελίδα: <https://repository.kallipos.gr>

Moshenska, G., επιμ. 2017. Key Concepts in Public Archaeology. [ηλεκτρ. βιβλ.]. UCL Press.

Osama, M., & Picone, R., επιμ. 2018. Restaurando Pompei, Riflessioni al margine del Grande Progetto. Roma: "L'Erma" di Bretschneider.

Pallottino, E., 1994. I restauri della Roma antica. Roma moderna e contemporanea, II, 3, settembre-dicembre 1994, σ. 721-745.

Stone, P., & Planel Ph., επιμ. 1999. The Constructed Past, Experimental archaeology, education and the public. London: Routledge.